

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-04>
УДК 904.661.5]:911.374.8(477.53)''16''

Євген Осадчий

кандидат історичних наук, науковий співробітник
Інститут прикладної фізики НАН України
Вул. Петропавлівська, 58, 40000, Суми, Україна
старший викладач
Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Вул. Роменська, 87, 40002, Суми, Україна
Email: osadchij.75@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9143-110X>

Олексій Коротя

магістр історії, заступник директора з науково-екскурсійної діяльності
Історико-культурний заповідник «Більськ»
Вул. Покровська, 13, смт Котельва, 38600, Полтавська обл., Україна
аспірант
Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Вул. Роменська, 87, 40002, Суми, Україна
Email: korotia.oleksii@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2919-8375>

**ЗАХІДНЕ УКРІПЛЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ**

Як цитувати: Осадчий Є., Коротя О. Західне укріплення Більського городища у першій половині XVII століття. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 67. С. 61–87. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-04>

How to cite: Osadchij E., Korotia O. The West Fortification of the Bilsk Hillfort in the First Half of the 17th Century. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 67. PP. 61–87. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-04> (In Ukrainian)

© Осадчий Є., Коротя О., 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Більське городище — грандіозна поселенська пам'ятка Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Укріплення городища були зведені скіфським населенням. Після того, як скіфи покинули городище, воно тривалий час лишалося незаселимим. Оборонні споруди охоплювали значну територію і протягом кількох століть були прихистком для невеликих поселень слов'янського землеробського населення, але повністю ніколи не заселялися. Наприкінці XVI ст. на території південно-східних воєводств Речі Посполитої набуває поширення селітроварний промисел. Одним з центрів видобутку селітри на території Лівобережної України було місто Миргород, де розташовувався центр Селітряної держави. На Західному укріпленні Більського городища видобуток селітри починається на початку XVII ст. Тут були великі кургани та вали, які мали значний вміст природної селітри. Спочатку поблизу Більського городища засновано тимчасові, сезонні табори, де промисловики перебували упродовж теплої пори року. Згодом там виникло невелике стаціонарне поселення, можливо, селітроварна осада. У 30–40 рр. XVII ст. Більське городище опинилося серед об'єктів, які були важливими для роботи міждержавної комісії з визначення кордонів між Київським воєводством та Путивльським повітом. Спочатку було висловлено пропозицію розділити повіт навпіл, але згодом його залишили у складі Речі Посполитої. 1646 р. територія середньої течії річки Ворскла була захоплена приватним військом князя Ісремії Вишневецького. В цей час тимчасове поселення біля Західного укріплення переноситься східніше, у витоки невеликого Більського струмка. Тут за кілька років воно перетворюється зі слободи на неукріплене містечко, яке мало власне самоврядування, а з 1648 р. увійшло до складу Полтавського козацького полку.

Ключові слова: Більське городище, неінвазійні методи дослідження, селітроваріння, князівська родина Вишневецьких, XVII століття.

Вступ

Більське городище є досить яскравою та унікальною археологічною пам'яткою, де представлені матеріали багатьох епох — від скіфського часу до козацької доби. Його розміри, оборонні споруди та різноманітний археологічний матеріал дозволили свого часу ототожнити його з містом Гелон, згаданим давньогрецьким істориком Геродотом (Shramko 1987, 157–163). З часом це городище входило до складу різноманітних племінних та державних утворень, але так і не відновилося як повноцінний населений пункт. Для цього були причини як суто природні, так і демографічні — для заселення бодай невеликої частини

Більського городища не вистачало людей, а розташування на межі з Диким полем робило його вразливим до нападів номадів. На початку XVII ст. з'явився шанс на появу в межах стародавніх укріплень нового міста, яке могло стати в один ряд з Гадячем, Зіньковом, Лубнами та ін. значними населеними пунктами Лівобережної України. Городище мало вдале географічне розташування, потужні оборонні споруди, вихід одразу до двох значних річок регіону — Ворскли та Псла, а поряд з ним проходили Бакаїв та Сагайдачний шляхи.

За кілька перших десятиліть XVII ст. активна колонізаторська політика князівських та шляхетських родин Речі Посполитої стала стимулом до появи в регіоні значної кількості населених пунктів. Земля та природні ресурси отримували власників, а згодом населений пункт міг отримати Магдебурзьке право або самоврядування. Такий шлях пройшла більшість містечок та великих сіл у першій половині XVII ст. Більське городище також було у сфері колонізаторських інтересів Корони Польської, але через низку економічних та політичних чинників цей проєкт не було реалізовано. На заваді цьому стали амбіції впливової князівської родини Вишневецьких та селітроваріння — промисел, який приносив значні прибутки. Нижче ми розглянемо історичний контекст, у якому опинилося Більське городище на початку XVII ст., та спробуємо відповісти на питання, чому на історичній карті Лівобережної України так і не виникло нове місто.

Джерела та методологія

Джерела з досліджуваного питання досить різноманітні. Вони представлені кількома блоками інформації. Перший — це писемні джерела, передусім документи судових рішень Корони Польської щодо захоплення родиною князів Вишневецьких земель на території Задніпрянщини. У них є дати та згадки про населені пункти, гідроніми та урочища. Ці документи були зібрані Ф. Ніколайчиком та опубліковані наприкінці XIX — на початку XX ст. в матеріалах читань в Історичному товаристві Нестора-літописця. При публікації

цих матеріалів спостерігається певна трансформація окремих термінів: «воевода Руский» перетворюється на «русского воеводу»¹.

Документи московського походження — це матеріали допитів купців та подорожніх прикордонними воеводами. Ці документи були опубліковані в кількох археографічних збірниках другої половини XIX ст. Вони становлять багатотомні видання «*Акты Московского государства*», «*Архив Юго-Западной России*», «*Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*», у яких зібрано документи, які стосуються прикордонної торгівлі, стосунків між представниками влади з обох боків кордону та дані про колонізаційний рух у першій половині XVII ст. Згодом частина з них була перевидана в тритомній збірці документів з претензійною назвою «*Воссоединение Украины с Россией*».

Другий блок інформації — це зображальні джерела. Вони представлені кількома картами XVII–XVIII ст., на яких зображено територію між Миргородом, Охтиркою та Більським городищем. Усі вони складені на основі карти французького військового інженера Г. Л. де Боплана і потім були редаговані й доповнені відповідно до зміни соціальної та політичної ситуації в регіоні. Перша карта «*Tabula Geographica Ukrainica*» з альбому польського військового інженера Ф. Гетканта, складена в період з 1634 до 1639 рр. На ній зображено частину середньої та верхньої течії Ворскли (*Worsko.R*), причому до р. Котельва її притоки вказані правильно, а далі на північ річки мають якісь незрозумілі назви. Також позначена слобода без назви (Глинськ) та містечка Краснополь (*Krasnopol*) та Миргород (*Winograd*). Територія на північ від Глинська показана порожньою².

Карта «*Delineatio generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina, Cum adjacentibus Provinciis*» 1648 р. містить зображення кількох

¹ Николайчик Ф. Д. Материалы по истории князей Вишневецких в Левобережной Украине. Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. Книга XIV. Киев: типография Т. Г. Мейнандер, 1900. С. 84–90.

² Riksarkivet. *Tabula Geographica Ukrainica*. [Ukraina. Dnjepr (söder om Tjernobyl), Don och Donaus utflöden i Svarta Havet, Krim. Poltava. Tekinia Bender vid Dnjestr]. URL: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/K0024437_00001 (дата звернення: 15.04.2024).

археологічних об'єктів — Більського, Скельського та Ахтирського городищ. Останнє на карті вже має нові укріплення та зображено максимально близько до реальності. Натомість Більське городище позначене пуансоном з підписом «*Bielski H*». Поряд з ним зображено гору та підпис «*Skylskio H*». Зображення нетипове для карт такої серії, де городища зазвичай мали власне умовне позначення. На цій карті та її наступних копіях вже є підписи населених пунктів та назви річок, зокрема невеликих. Важливим є розміщення городищ на карті — Ахтирське та Скельське позначені біля р. Ворскла, а Більське — дещо західніше³.

Третій блок інформації — археологічні джерела. Вони представлені результатами розкопок та розвідок на території Більського городища та його найближчих околиць. Серед досліджень, які здійснювалися вже за часів здобуття Україною незалежності, слід виділити розкопки на Західному городищі комплексу селітроварних печей (керівник С. Скорий), дослідження господарських та технологічних об'єктів на північ від Західного городища (керівники О. Супруненко та В. Приймак), а також розвідкові роботи в урочищах Перещепине та Більське Озеро (керівник Ю. Пуголовок), під час яких були виявлені комплекси та окремі артефакти першої половини XVII ст. (Karavayko, Skoryy, Priymak 2008, 28–47; Suprunenko, Sherstyuk, Puholovok 2010, 14–70).

Важливим складником сучасної археологічної науки є застосування неінвазійних методів досліджень. Вони різноманітні та мають на меті дуже широкий діапазон результатів — від виявлення пам'ятки та фіксації її на місцевості до створення просторової моделі. На етапі виявлення це дозволяє одночасно охопити якомога більшу територію та спланувати подальші польові дослідження. Саме такий метод дозволив з'ясувати наявність значної концентрації курганів та майданів у межиріччі Псла та Ворскли, між Більським городищем та с. Великі Сорочинці.

³ Боплан Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя та веденням воєн. Київ: Наукова думка, 1990. С. 17–114, карта.

Одним з дієвих методів неінвазійних досліджень можна вважати геомагнітну розвідку, яку здійснила українсько-німецька експедиція з дослідження Більського городища. Німецькі колеги зробили обстеження протяжної ділянки вздовж внутрішньої частини валу Західного городища та курганного могильника Скоробір. В результаті виявлено магнітні аномалії, які виявилися рештками селітроварних печей (Karavayko, Skoryu, Priymak 2008, 28–32).

В останні роки О. Коротя впровадив методика вивчення складних археологічних об'єктів зі значним антропогенним навантаженням за допомогою електронного тахеометра, безпілотного літального апарата та LIDAR-зйомки. Унаслідок цього одержано значний блок даних, які раніше не були доступні дослідникам, а саме цифрові просторові моделі окремих складників Більського городища, ортофотознімки високої якості та різного ступеня деталізації, точні топографічні плани. Найбільшу увагу було приділено Західному укріпленню Більського городища. Цей об'єкт цікавий як дослідникам скіфської доби, так і ранньомодерного часу. В результаті ми маємо просторову модель Західного укріплення зі збереженими оборонними спорудами, рельєфом, рештками об'єктів селітроваріння та розораними зольниками (Zadnikov, Shramko, Korotya 2022, 108–109). Застосування цих методів у поєднанні з археологічними розкопками дозволили з великою часткою імовірності локалізувати одну з переправ на р. Ворскла, а саме Більський перевіз (Korotya, Osadchyu 2024, 37–53).

Історіографія

Історія дослідження Більського городища вже налічує більше ніж століття. За цей час було здійснено розкопки та картографування значної кількості об'єктів ранньомодерного часу, серед яких переважають майдани та місця роботи селітроварів. В останні десятиліття ХХ — на початку ХХІ ст. значно посилюється інтерес до козацьких старожитностей. Результати археологічних розкопок було підсумовано у двох колективних монографіях. У цих роботах узагальнено майже столітній досвід вивчення селітроварних об'єктів на території Більського городища, зібрано джерельну базу

та проаналізовано основні способи видобутку селітри (Karavayko, Skoryy, Priymak 2008, 28–47; Suprunenko, Sherstyuk, Puholovok 2010, 14–70).

В останні роки автори приділили увагу місцю Більського городища в системі шляхів козацької доби. Із застосуванням цифрових моделей рельєфу басейнів Псла та Ворскли було проаналізовано можливість потрапляння на територію Більського городища з великих транзитних шляхів — Муравського, Бакаєвого та Сагайдачного. Приділено увагу переправам на річках Ворскла та Мерла, а саме Опішнянському броду та Більському перевозу (Korotyа, Osadchyу 2024, 39–50; Osadchyу, Korotyа 2024, 49–54).

Основні результати дослідження

Одна з перших документальних згадок про наявність поселення на струмку Глинськ міститься в «Описі Черкаського замку» 1552 р. В цьому документі є згадка про уходи замкові по різних річках, зокрема Ворсклі. Проте нижче згадано назви уходів, і Ворскла там уже не фігурує. Надалі в цьому документі є згадка про пана Михайла Грибуновича, який мав у Сівері на Ворсклі селище та городище Глинсько і збирав звідти данину 4 кадї меду⁴. Однак цей документ є ретроспективою подій, що відбулися більш ніж пів століття тому. Після захоплення Путивля московитами в 1500 р. отримувати дань від маєтку на Ворсклі у 1552 р. пан М. Грибунович навряд чи зміг. Корона Польська продовжувала вважати землі по Сулі та Ворсклі своїми і давала права на експлуатацію їх родинам Вишневецьких та Байбузів. Цей конфлікт грамот та жалуваних листів яскраво проілюстрований під час межування саме в малозаселених волостях Путивльського повіту⁵.

⁴ Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Акты о заселении Юго-Западной России. Киев: тип. Т. Г. Корчак-Новицкого, 1886. Том 7. Часть 1. С. 85.

⁵ Дворцовые разряды, высочайшему повелению изданные II отделением собственной, Его Императорского Величества канцелярии. СПб, 1852. Том 2 (с 1628 по 1645 г.). С. 900–902.

На початку XVII ст. Московія втратила контроль над південно-західними повітами, зокрема Путивльським, який грамотою короля Сигізмунда III був відданий князю О. Вишневецькому (Hrushevs'kyj. Т. 7. 1995, 337). Певний час Путивль перебував у складі володінь Вишневецьких, але участь князя в молдавській авантюрі і його раптова загибель привели до того, що ці території залишили українці. У 1618 р. було підписане Деулінське перемир'я на 14,5 років, за яким Путивль та його повіт були знову передані московській стороні.

Ще до підписання перемирної угоди територія середньої течії р. Ворскла була пожалувана шляхетському сімейству Проскурів та панові Я. Кельбовському у власність. Така неузгодженість пояснюється тим, що в королівській канцелярії слабо розумілися на тому, де ж саме закінчується Київське воєводство і починається Путивльський повіт. Також у 1615 та 1616 рр. були видані королівські грамоти панові Сатевському на володіння «землею на Ворскле, Глинщина»⁶. Тут слід з'ясувати, що ж саме мали на увазі королівські урядники, коли видавали такі грамоти. На територіях, які не мали населених пунктів, головними прив'язками до місцевості були гідроніми — назви великих і малих річок та струмків. У грамоті 1615 р. згадані р. Ворскла та [струмок] Глинщина. Так розуміли територію, яка розташовувалася між течією р. Ворскла та невеликого струмка Глинськ. На карті з альбому Ф. Гетканта 1634–1639 рр. позначено порожні території середньої течії р. Ворскла та безіменна слобода на струмку «*Einsk*», що в принципі збігається з даними писемних джерел (рис. 1).

На карті Г. Л. де Боплана 1648 р. вже позначено невеликий струмок «*Elsk.y R*», на якому розташована слобода (рис. 2). Те саме можна сказати і про пожалування 1616 р., в якому зазначена земля вотчинна Глинська та Більська на Ворсклі. Щодо назви Глинськ, то тут ми маємо чіткий підпис на карті 1648 р., а от щодо Більська, то прямих підтверджень походження цієї назви поки що немає. Можемо припустити, що таку

⁶ Дворцовые разряды, высочайшему повелению изданные II отделением собственной, Его Императорского Величества канцелярии. СПб, 1852. Том 2 (с 1628 по 1645 г.). С. 901–902.

назву мав струмок, який протікав північніше Західного укріплення, де згодом з'явилося однойменне село. Зараз він має назву Тарапунька, а Більський струмок — його ліва притока.

З початком перемирних років у регіоні активно вівся селітряний промисел, що відображено в низці документів московського походження, де згадується промисел у Путивльських та Білгородських полях, за Путивлем, між Білгородом та Курськом⁷. У 1621 р. князем К. Вишневецьким були захоплені міста Яблонов та Миргород. Він скористався смертю королівського урядника Я. Чернишевського і зайняв не тільки ці міста, а й селітряні промисли в регіоні. Їх захоплення *«мощно і гвалтом»* стало причиною судового розгляду та рішення, за яким міста та промисли необхідно було повернути Короні Польській і призначити новим урядником С. Вигуру. Того ж року керівником Селітряної держави було призначено Б. Обалковського⁸.

Діяльність селітроварів у таких віддалених територіях була часто безконтрольною і не завжди дані про місце промислів були в розпорядженні королівської адміністрації. В цей час активно застосовувалося право суборенди, коли безпосереднім правом видобутку селітри володіли шляхтичі, а процесом керували єврейські відкупники. В Речі Посполитій вони часто користувалися більшими свободами, ніж у решті країн Західної Європи. Євреї-орендарі були активними учасниками економічних угод. На орендованій території вони мали право судити бояр путніх та селян, караючи штрафами та смертю, а також носити шаблю і загалом мали права, схожі зі шляхетськими (Eврејskie hroniki 1997, 17). Євреї фінансували селітряні варниці та ставали їх безпосередніми організаторами, але майстри та наймані робітники були переважно українці з міст та сіл Подніпров'я.

⁷ Акты Московского государства, изданные Императорскою Академией наук. Разрядный приказ. 1571–1634. СПб: типография Императорской Академии наук, 1890. Том 1. С. 176–176, 208.

⁸ Николайчик Ф.Д. Материалы по истории князей Вишневецких в Левобережной Украине. С. 123–130.

Перші згадки про варіння селітри саме на Більському городищі датуються 1622 р. В документі згадуються переяславські євреї, які здійснили розкопування валів. Причому в повідомленні Більське городище адміністративно входить до складу спадкового володіння Глинщина (Polska XVI wieku... 1894, 624). Про єврейські варниці на р. Ворсклі повідомляли московські селітряні майстри у 1627 р., коли татарський загін розорив таку варницю, але згодом туди прийшли козаки для її відновлення⁹. Роком пізніше про євреїв, які незаконно варили селітру на Більському городищі, доповідали путивльському воєводі торгівці люди Ю. Шулешкін та Г. Пушкарьов (Kulakovs'kyu 2006, 311).

У цей же час землі навколо Більського городища були захоплені князем К. Вишневецьким, і очільник Селітряної держави Б. Обалковський змушений був звертатися в королівський суд, щоб повернути їх. У цій судовій справі досить точно та ретельно виписані місця, які були предметом суперечки, а саме річки Грунь Велика, Грунь Ташанська, Грунь Суха, городище Більське, Ворскла. З цього переліку ми можемо з'ясувати, що Більське городище розташовувалося між Грунню Сухою та Ворсклою¹⁰.

Зараз сприйняття цієї грандіозної пам'ятки залежить від результатів сучасних наукових досліджень. Ми чітко розуміємо, що городище складається з двох укріплень та Великого валу. А чи так його сприймали у XVII ст.? У першому описі старожитностей села Більськ О. Шафонський описує дві земляні фортеці та довгий вал. Їх сприймали як окремі споруди, і найбільше уваги приділялося саме Західному укріпленню, яке мало назву «*Большая земляная крепость*» (Shafonskij 1851, 653).

Ми можемо припустити, що Більським городищем уважалося лише Західне укріплення, яке розташовувалося між витокami Сухої Груні та струмка Тарапунька (імовірно, Більського), яке і дало назву городищу. На користь цього свідчать документи, у яких Глинськ

⁹ АМГ. Т. I. С. 208.

¹⁰ Николайчик Ф. Д. Материалы по истории князей Вишневецких в Левобережной Украине. С. 139.

та Більськ згадуються як урочища, а не городища. Крім того, на карті Г. Л. де Боплана Більське городище позначене не на березі Ворскли, як Ахтирське та Скельське, а західніше, там, де розташоване Західне укріплення.

У 1632 р. скарбовий писар Ф. Мировицький отримує королівську осадну грамоту на два городища — Глинське та Більське¹¹. Документ передбачав право Ф. Мировицького заснувати населені пункти (городки), які згодом повинні були мати сільськогосподарську округу. Цим привілеєм також було обмежене право на виварювання селітри та користування лісами, які лишалися в королівській власності. Для заселення зазвичай надавалися саме стародавні городища як місця, де вже колись існувало життя. Поряд розташовувалося джерело води, а колишні земляні вали та рови буди добрим фундаментом для будівництва нових оборонних споруд. Судячи з тексту грамоти, городища, надані Ф. Мировицькому, були схожими за своїм статусом. Навряд чи королівська адміністрація надала право простому шляхтичу заселити городище, яке за своєю площею перевищувало Краків або Варшаву.

Ми наразі не можемо знати, чи встиг скористатися Ф. Мировицький осадною грамотою. У 1632 р. закінчилися перемирні роки і почалася війна між Річчю Посполитою та Московією. Упродовж 1632–1633 рр. московські збройні загони здійснюють напади на Ромни, Івангород, Борзну. Найбільш дальній похід був на р. Хорол у Миргород¹².

Влітку 1633 р. білгородський воєвода відрядив збройний загін на чолі з станичним головою М. Тарасовим. До його завдань належало перейти польський рубіж та нападати на містечка та села за Ворсклою в районі містечка Сорочен (інша назва Краснополь). Це завдання досить дивне, зважаючи на те, що в цій місцевості й зараз не дуже багато

¹¹ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше убрёжённою при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI–XVIII веках. Киев: в университетской типографии, 1876. Том первый. Часть шестая. С. 486–488.

¹² АМГ. Т. 1. С. 597–600.

населених пунктів, а в той час не було взагалі. Перший бій відбувся за 10 верст від Сорочена, приблизно там, де протікає річка Грунь-Ташань і впадає у Псел. Це абсолютно рівна степова місцевість, а біля річки починається великий лісовий масив. За даними реляції М. Тарасова вони здобули однозначну перемогу над поляками. А от далі похід продовжився, але рух загону московитів відбувався вже у зворотному напрямку. Наступний бій відбувся біля Більського городища, де розбито якісь українські загоны, а їх очільники були взяті в полон і приведені в Білгород. Зараз з цього документа не зовсім зрозуміло, кого ж саме переміг московитський загін на чолі з М. Тарасовим. На той час постійних поселень на території між Пслом та Ворсклою не було, та й у тексті вони не згадані. На карті з альбому Ф. Гетканта позначені лише містечко Краснополь та слобода на струмку Глинськ. До Краснополя московити не дійшли, а, крім того, мали бій поряд з Більським городищем (Tankov 1913, 216).

На нашу думку, ці зіткнення могли бути лише з ватагами селітроварів. У межиріччі Псла та Ворскли, вздовж дороги від Більського городища до Краснополя, розміщено кілька скупчень майданів. Між селами Шкурпели та Покровське розташовано 13 майданів, а між Великою Устинівкою та Члено-Федорівкою ще 8. Решта майданів розміщено дещо північніше цієї дороги, на північ від с. Петро-Аннівка¹³. Отже, розташування селітроварних комплексів збігається з маршрутом військового загону з Білгорода.

У цей час ватаги являли собою численні й досить добре озброєні колективи. Під час ведення промислів у степовій частині Сіверщини вони мали захищатися від нападів татар та московитів. Узимку 1632 р. у складі московського війська, яке захопило Новгород-Сіверський, були і селітровари з ватаги майстра Д. Горбунова (Osadchyy, Korotya 2018, 76). Похід загону М. Тарасова не мав значного впливу на перебіг бойових дій на Сіверщині, але з економічного погляду ці дії були більш ніж логічні. У першій половині XVII ст. в Путивлі та Білгороді розпочинається видобуток селітри. Сировинною базою для цього були ті самі кургани

¹³ Автори дякують директору полтавського ЦОДПА В. Шерстюку за надану інформацію про наявність археологічних пам'яток.

та городища, як і в українців. Навіть більше, українські майстри часто працювали в прикордонних московських містах і принесли туди знання та методи видобутку селітри¹⁴.

Тому виступ загону з Білгорода до Більського городища та Краснополя мав на меті не розорення містечок та слобід, яких там ще не існувало, а погром селітряних майстерень у самий розпал сезону. Навіть серед очільників козаків немає згадок про шляхтичів чи козацьких отаманів. У полон потрапили «*Лаврушко, Ільюшко и Корнейко*». Отже, ми маємо похід невеликого загону московських служилих людей, які мали на меті вести бойові дії проти українських містечок та слобід. З доповіді М. Тарасова відомо, що саме за 10 верст від міста вони отримали перемогу над українцями, але далі до містечка не пішли. Це виглядає досить дивно, зважаючи на загальний перебіг подій Смоленської війни на Сіверщині та отриманий наказ «*воевать литовские городки и деревни*». Але вони з якоїсь причини не стали продовжувати свій похід до Краснополя, а повернули назад до Більського городища. Все це було оформлено як перемога над поляками і М. Тарасов отримав право відбути сеунщиком у Москву (Tankov 1913, 216).

З цим часом пов'язані кілька знахідок предметів озброєння та військового спорядження, зроблених на території Більського городища та безпосередньо поблизу нього. Перша — це фрагмент литого бронзового перехрестя шаблі, яке походить з розкопок в урочищі Барвінкова Гора, південніше Східного укріплення. Знахідка фрагментована, ліва частина перехрестя втрачена, лангет має орнамент «ялинка». Такі гарди були поширені на шаблях-вірменках, які виготовлялися у Львові. Автор дослідження датує цю знахідку другою половиною XVII — першою половиною XVIII ст. (Kulatova 2013, 92).

На лівому березі р. Ворскла було знайдено залізну кулелію¹⁵. Вона викувана з двох залізних смуг, досить масивна (рис. 3: 1). Цей виріб

¹⁴ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах. 1620–1647 годы. Москва: изд. АН СССР, 1953. Том 1. С. 100–101.

¹⁵ Археологічні розвідки ІКЗ «Більськ» під керівництвом К. Пеляшенка 2024 р. Знахідка В. Смирнова.

має близькі аналогії з комплексу першої половини XVII ст. — спаленої майстерні дитинця Путивльської фортеці¹⁶ та поля бою під Берестечком (Svieshnikov 1994, 247, 253).

Під час розкопок комплексу селітроварних печей Західного укріплення було знайдено мультитул, який автори розкопок віднесли до часів Другої світової війни (Karavayko, Skoryu, Priymak 2008, 42, рис. 21: 6) (рис. 3: 2). Такий виріб був універсальним знаряддям військового часів появи вогнепальної зброї. Він використовувалося як викрутка під час розбирання та чищення зброї. Аналогічні предмети походять з поля бою під Берестечком (Svieshnikov 1994, 245, рис. 64: 11).

Цікавим з погляду прикордонного руху був маршрут загону білгородського станичного голови М. Тарасова. Його шлях коротко описаний у переможній реляції, а саме Білгород — Сорочен — Більське городище — Білгород. Отже, ми маємо майже пряму лінію, на якій розташовані ці пункти. Рух до містечка Сорочен (Краснополь) міг відбуватися відомим на той час маршрутом. Від Білгорода можна було рухатися рівною степовою ділянкою на вершини р. Уди, а згодом р. Мерли, і правим берегом Мерли виходити до Опішнянського броду. Після переправи треба було подолати межиріччя Псла та Ворскли і вийти до міста Краснополь. З якоїсь причини до Краснополя загін не дійшов, а після бою змушений був повернути на північний схід і рухатися назад уже через Більське городище.

Цей маршрут також був відомим у Білгороді. У такий спосіб відбувалася торгівля худобою в перемирні роки. Після переправи через Ворсклу на Більському перевозі рух відбувався переважно степовою частиною лівого берега р. Ворскла з необхідністю долати або оминати її невеликі ліві притоки. Цей напрямок виводив до Білгорода, а також на Муравський та Бакаїв шляхи (рис. 4: 1). Ним часто користувалися для дипломатичних зносин очільники прикордонних міст. У 1638 р. білгородський воєвода П. Пожарський послав гінця з «*образцовым письмом*» до миргородського ротмістра І. Хронстовського¹⁷.

¹⁶ Сухобоков О. В. Отчет о работе славяно-русской экспедиции ИА РАН УССР в 1979–1981 гг. Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України. 1981/2. Ф.е. 2923. Арк. 42.

¹⁷ Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. С. 156, 223.

Маршрут від Миргорода до Більського городища сформувався через суто економічні чинники, бо поблизу нього розташовувалися значні виробничі потужності — майстерні поблизу курганів Розрита Могила та Скоробір, а також Західного укріплення. Видобуток селітри потребував значної кількості припасів, які необхідно було доставляти упродовж всього теплого сезону. Адміністративним центром Селітряної держави у першій половині XVII ст. було місто Миргород. Саме звідти вирушали навесні ватаги селітроварів і туди відправлялася готова продукція. Місто Миргород у XVII ст. розташовувалося на лівому березі р. Хорол. Звідти дорога прямувала до міста Краснополь (Сорочен). Ця дорога збереглася і до сьогодні, і її протяжність становить 27 км. З урахуванням швидкості возів, запряжених волами, тривалість руху могла тривати два дні. Далі була переправа через р. Псел у Краснополі, а від неї дорога прямувала на схід, вододілом Псла та Ворскли. Протяжність цього маршруту з урахуванням об'їзду ярів та балок становить 55–60 км, тобто 4–5 днів (рис. 4: 2). А от далі, до Білгорода, рух цим маршрутом, очевидно, відбувався з меншою інтенсивністю, бо всі необхідні припаси надходили з Миргорода, а стосунки з московськими містами селітряні майстри навряд чи мали. Далі цим маршрутом користувалися переважно московські торгові люди.

На Західному укріпленні Більського городища лишилися сліди проходження цієї дороги. Зараз ми маємо три старовинні розриви у валах, які були згадані ще в описі кінця XVIII ст. Вони вели до Більського озера, Зінківської дороги та р. Суха Грунь (Shafonskij 1851, 653–654). Ці розриви досить чітко співвідносяться з технологічними проїздами в самому Західному укріпленні.

Північний проїзд був зорієнтований на вихід до джерела води. Цим джерелом був струмок Тарапунька, який протікав північніше Західного укріплення та був притокою р. Суха Грунь. Дамба перетворила його на ставок (нині пересохлий). Будівництво дамби було важливим складником процесу отримання селітри. Для улаштування ставка обиралися струмки або яри з високими берегами. Восени вони перегороджувалися дамбою з дерева та глини, а навесні такий ставок уже мав достатньо води. Поверхня дамби слугувала для зручного

перетинання струмка. Імовірно, що нинішня дамба розташована саме на місці першої. На користь цього свідчить і розташування селітроварних об'єктів на північ від Західного городища по обидва береги струмка (Suprunenko, Sherstyuk, Puholovok 2010, 10, рис. 3). Східний проїзд у валу вів до лісового масиву правого берега р. Ворскла. Звідти мало надходити паливо для печей. Західний проїзд вів до переправи через Суху Грунь. Південний проїзд наразі дуже пошкоджений більш пізніми земляними роботами та, очевидно, вів до скупчення селітроварних печей саме в південній частині Західного укріплення.

Південніше Західного городища є ще один значний проїзд у Великому валу, який утворився в козацьку добу. Він пов'язаний з дорогою Миргород — Краснополь — Більськ — Білгород. Для вільного проїзду до Більського перевозу рухатися територією Західного укріплення було неможливо через постійний видобуток селітри та рух возів з паливом і водою. Тому узвіз було зроблено трохи південніше, а далі дорога прямувала до витоків струмка й переправи через Ворсклу (Korotya, Osadchyy 2024, 44–47).

Завдяки застосуванню сучасних методик неінвазійних досліджень ми маємо зображення ґрунтових шляхів всередині Західного укріплення. Цю роботу здійснив О. Корота за допомогою безпілотного летального апарату. Метою роботи було картографування зольників на Західному укріпленні. Під час аналізу аерофотознімків виявлено темні смуги, які були визначені як проїзди. Автори цього дослідження висловили припущення, що ці проїзди можуть датуватися раннім залізним віком і відноситися до організації внутрішньої поселенської структури (Zadnikov, Shramko, Korotya 2022, 104–108). Таке припущення мало б рацію, якби ми мали справу з городищем, яке після припинення на ньому життя не піддавалося перетворенням. На Західному укріпленні у XVII–XVIII ст. відбувалися значні роботи з переміщення води та палива й переміщення ґрунту. На майданчику городища, де м'який ґрунт був насичений органікою та попелом, вузькі колеса важких возів прорізували в ньому досить глибокі колії. Під час руху вози мали об'їхати високі зольники, висота яких на той час могла бути до 2 м. Розкопувати попелясті купи ґрунту не було сенсу, адже така земля не годилася

для формування селітряних бургів. Тому дороги просто оминали зольники на шляху до виїзду з городища (рис. 5).

Розвиток населеного пункту Більськ також мав кілька етапів. Перші поселення навколо Західного укріплення виникли на півночі від нього, по обох берегах струмка. Це були тимчасові табори, де упродовж сезону мешкала ватага. Розкопки на місці свердловини № 184 виявили лише рештки печей, заглиблених у материк. В. Приймак їх інтерпретував як тимчасовий табір селітроварів. На користь цього свідчать нечисленні керамічні знахідки (Karavayko, Skoryu, Priymak 2008, 50–56). Цей табір може бути одним з перших поселень, адже майже не має кераміки та стаціонарних споруд. У цей час ватаги селітроварів користувалися переважно металевим посудом та реманентом, про що свідчить склад Новоселицького скарбу (Osadchyy, Korotya 2019, 40–41). Цей табір можна вважати першим етапом розвитку населеного пункту Більськ.

Розташований західніше селітрований стан в ур. Поле 2-ої бригади вже мав не тільки господарські ями та окремі печі, а й заглиблені в материк житлові споруди. Різноманітнішими були й виявлені артефакти. Серед знахідок найбільш численними є гончарний та скляний посуд, а вироби з металу, монети, предмети одягу і взуття — поодинокі. В цьому таборі вже є заглиблені в материк житла (об. № 7), технологічні споруди (об. № 1) та господарські ями. Це свідчить про більш тривалий час перебування, можливо, і до пізньої осені. Серед керамічних знахідок представлені горщики та покришки, що є свідченням переходу від похідного металевого інвентарю до глиняного побутового (Suprunenko, Sherstyuk, Puholovok 2010, 21–57). Можливо, саме такі тривалі табори і були сприйняті московським загоном М. Тарасова як слободи поблизу Більського городища. Цей табір або невелике поселення може бути другим, перехідним етапом від тимчасового табору до слободи. П. Кулаковський зазначає, що на території Чернігово-Сіверщини розташовувалися будничі, млинарські, рибальські, рудничі осади (Kulakovs'kyu 2006, 338–339). За аналогією ми можемо припустити, що в цей час поблизу Західного укріплення Більського городища була селітряна осада.

Наступним етапом розвитку Більська є поселення в ур. Майдан, в центрі сучасного населеного пункту. Там зафіксований культурний

шар XVII–XIX ст. (Kulatova 1996, 130). Це місце досить швидко перетворилося з невеликої слободи на значний населений пункт. Перенесення поселення від Більського озера до ур. Майдан місцеві старожили пов'язували з татарськими набігами (Shafonskij 1851, 654). Проте тут ближче до істини буде те, що Західне укріплення було перетворене на суцільну майстерню, поверхня якої була зрізана проїздами, а навколо розташовувалися бурти відпрацьованого ґрунту і постійно працювали печі для випарювання селітри. В таких умовах жити на території Західного укріплення або поряд з ним було неможливо.

В 30–40-х рр. XVII ст. відбувалися соціально-економічні та політичні зрушення, які спричинили зміни в житті регіону. Політичний чинник, а саме процес визначення кордонів у малозаселених волостях Путивльського повіту, був однією з проблем у роботі міждержавної комісії другої половини 30-х рр. XVII ст. Одним з рішень було розділення Більського городища і не осадження його¹⁸. Надалі комісія переглянула розташування кордону, і в остаточному варіанті він пройшов північніше, біля Скельських гір, залишаючи Більське городище на території Корони Польської¹⁹.

У 1644 р. надвірне військо князя *«арматне збройне в личбе великой людей...с дракганями и корогвями и бубнами...»* захопило одне з ключових міст у Верхньому Посуллі — Ромни. Це ледь не стало *«casus belli»* для московитів і трохи не спричинило розірвання вже майже узгодженого акта про кордон. Поки у Варшаві відбувалися судові засідання, І. Вишневецький продовжив розширювати свої володіння. У січні 1646 р. він захопив землі по річках Оржиця та Хорол, а в грудні того ж року зайняв низку містечок та слобід на Пслі та Ворсклі, серед яких Краснополь, Зіньків, Глинськ, Олешня, Ахтир²⁰. У цей

¹⁸ Дворцовые разряды... Т. 2. С. 885.

¹⁹ Акты, относящиеся к Малороссии. Сообщены В. И. Холмогоровым. Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском Университете. Апрель-июнь. Книга вторая. Москва: в Университетской типографии на Страстном бульваре, 1885. С. 10.

²⁰ Николайчик Ф. Д. Материалы по истории князей Вишневецких в Левобережной Украине. С. 165–167.

час у Більську з'явився війт та значно збільшилася площа населеного пункту, а його статус став визначатися терміном «місто».

Щодо визначення цього терміна, то на той час у Задніпрянській частині Речі Посполитої було кілька видів населених пунктів, які виділив та охарактеризував П. Кулаковський (Kulakovs'kyu 2006, 335–339). Серед решти він називає укріплене місто (містечко), яке утворювалося після закінчення терміну існування слободи та отримувало право на самоврядування. До цього слід додати, що не всі населені пункти мали укріплення. На той час існувало дві категорії населених пунктів — «*miasto zmocnione*», «*miasto obmurowane*», які мали оборонні споруди, і «*miasto otwarte*», яке їх не мало. Більськ належав до останньої категорії і за наявності козацької сотні та виборної цивільної влади укріплень не мав. Єдиний випадок, де населений пункт зображений з укріпленнями — це карта «*Karta granic Polski u Rusysi, zawieraiąca część Północną Ukrainy, bieg Dniepru od Chelmicza aż do Kiiowa, Desznu, Semu u inszych Rzek mniey znacznych*» 1772 р., на якій Більськ позначено як «*miasto obmurowane*». Порівняння цього зображення з планом містечка Куземин другої половини XVII ст. свідчить про помилку на карті в підписі населеного пункту (Osadchyy, Korotya 2020, 171).

У 1648 р. розпочалася війна між Військом Запорозьким на чолі з Богданом Хмельницьким і Річчю Посполитою. Через це І. Вишневецький втратив свої володіння на лівому березі Дніпра, а на місці його маєтків утворилися козацькі полки. Містечко Більськ увійшло до складу Полтавського полку. Після підписання Переяславської угоди до всіх новостворених полків було направлено дворян для перепису населення. У «*Росписи Полтавського полку...*» 1654 р. Більськ названо терміном «місто», у якому мешкало 178 козаків, був війт, сотник та отаман²¹. Згодом у регіоні виникли кілька значних міст — Охтирка, Котельва, продовжували розвиватися Гадяч та Зіньків. А Більськ припинив свій розвиток, втратив статус містечка й лишився невеликим селом, хоча

²¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Том 10 (дополнение к третьему тому). Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею. 1653–1654. СПб.: типография братьев Пантелеймоновых, 1878. С. 301.

Західне укріплення Більського городища тривалий час було значним центром видобутку селітри.

Висновки

Більське городище в тому вигляді, яким його сприймали в першій половині XVII ст., було розташоване у вигідних економічних та географічних умовах. Воно розміщувалося поблизу р. Ворскла та р. Суха Грунь, яка є притокою Псла. Повз городище проходив маршрут, який з'єднував кілька значних транзитних доріг — Муравський шлях з Ромоданом та Сагайдачним. Поблизу нього розташовувався зручний Більський перевіз через Ворсклу. Саме городище було віддане шляхтичу Ф. Мировицькому для осадження та заселення навколишніх територій. Однак у цей час городище вже використовувалося як майстерня з видобутку селітри, поряд виникли тимчасові табори, а згодом — стаціонарні поселення. Однак у такому разі вже не можна було заселити саме городище. На ньому постійно відбувалися технологічні процеси (переміщення землі, палива та води), працювали печі. Тому його заселення, як то було зазначено в королівському привілеї, не відбулося. Видобуток селітри був важливим видом діяльності, і 1633 р. Більське городище зазнало нападу з боку білгородських ратних людей. Вони погромили селітряні варниці між Більським городищем та містечком Краснополь. А під час роботи міждержавної комісії з визначення кордону Більське городище хотіли поділити навпіл і не осаджувати. Саме городище виявилось настільки зміненим, що життя на ньому було неможливим.

Згодом територія середньої течії р. Ворскла опинилася у складі володінь І. Вишневецького, і поблизу Західного укріплення з'явився новий населений пункт, що досить швидко отримав статус міста та право на обмежене самоврядування. Проте подальший розвиток регіону й поява нових адміністративних та економічних центрів стали на заваді перетворенню містечка Більськ на повноцінне місто.

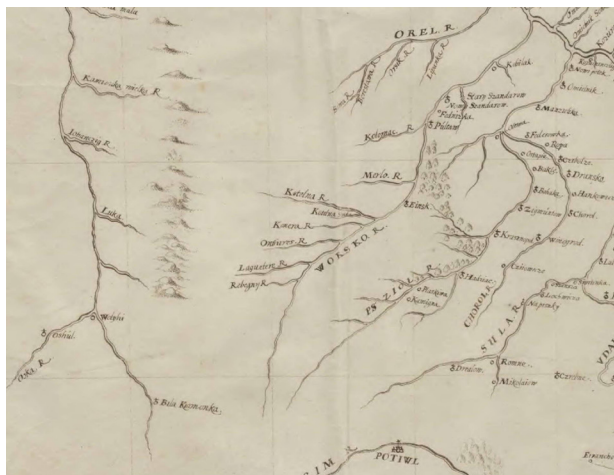

Рис. 1. Території Південної Сіверщини на карті Фрідріха Гетканта 1634–1639 рр.
(за Riksarkivet. «Tabula Geographica Ukrainaska»).

Fig. 1. South Siversk lands on the map of Friedrich Hetkant, 1634–1639 (Riksarkivet. «Tabula Geographica Ukrainas»).

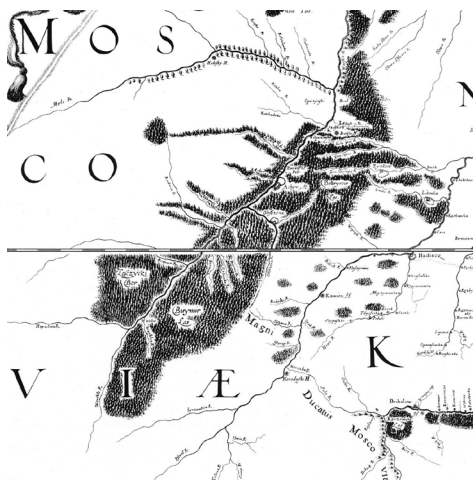

Рис. 2. Території Південної Сіверщини на карті Г. Л. де Боплана «Delineatio generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina, Cum adjacentibus Provinciis» 1648 р. (за Боплан, 1990).

Fig. 2. South Siversk lands on the map «*Delineatio generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina, Cum adjacentibus Provinciis*» by Guillaume Le Vasseur de Beauplan, 1648 (Beauplan, 1990).

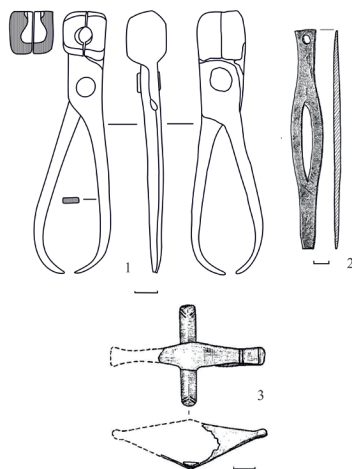

Рис. 3. Елементи озброєння та військового спорядження XVII ст. з території Більського городища. 1–куделійка, 2–мультитул, 3–перехрестя шаблі. 1-2–залізо, 3–мідний сплав.

Fig. 3. Elements of 17th-century weapons and military equipment from the area of the Bilska hillfort. 1–bullet caster, 2–multitool, 3–saber crossguard. 1-2–iron, 3–copper alloy.

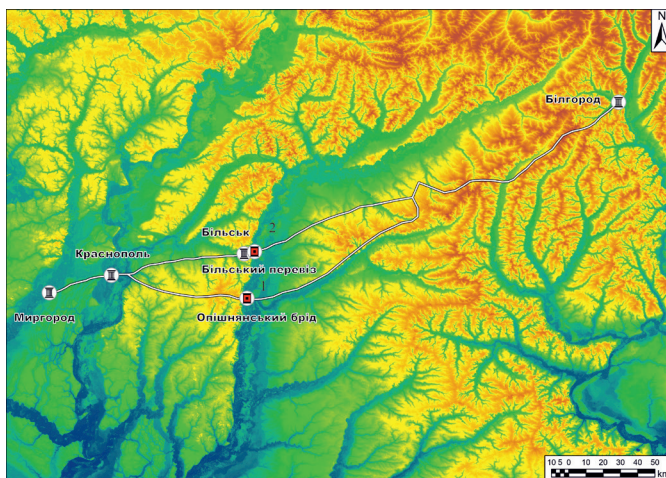

Рис. 4. Карта проходження двох маршрутів з Миргорода на схід.

1–маршрут через Опішнянський брід, 2–маршрут через Більський перевіз.

Fig. 4. Map of two eastward routes from Myrhorod. 1–route through the Opishnya crossing, 2–route through the Bilska crossing.

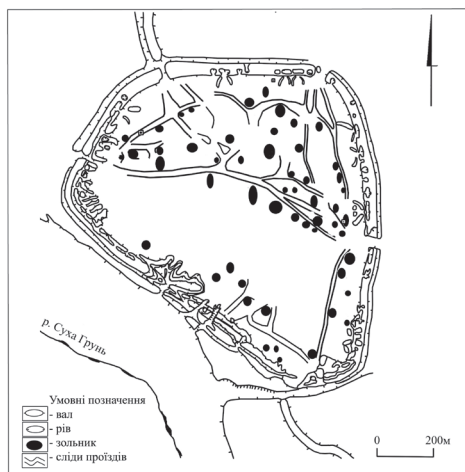

Рис. 5. Західне укріплення Більського городища з позначенням старовинних проїздів
(за Задніков, Шрамко, Коротя, 2022).

Fig. 5. The West Fortification of the Bil's'koho horodyscha, with ancient passages marked.
(Zadnikov, Shramko, Korotia, 2022)

Список літератури / References

- Evrejskie hroniki XVII stoletija (jepoha Hmel'nichchiny). Issledovanija, perevod i kommentarij Ja. Borovogo. Ierusalim: Gesharim, 1997. (In Russian)
- Еврейские хроники XVII столетия (эпоха Хмельниччины). Исследования, перевод и комментарий Я. Борового. Иерусалим: Гешарим, 1997.
- Hrechko D. S. Rezul'taty arkeolohichnykh doslidzhen' Kuzemyn's'koho ukriplennia. *Arkeolohichni doslidzhennia Bil's'koho horodyscha-2014. Zbirnyk naukovykh prats'*. Kyiv-Kotel'va: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2014. S. 35–46. (In Ukrainian)
- Гречко Д. С. Результати археологічних досліджень Куземинського укріплення. *Археологічні дослідження Більського городища-2014. Збірник наукових праць*. Київ-Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2014. С. 35–46.
- Hrushevs'kyj M. S. Istoriia Ukrainy-Rusy. Kozats'ki chasy do roku 1625. Tom. 7. Kyiv: Naukova dumka, 1995. 624 s. (In Ukrainian)
- Грушевський М. С. Історія України-Руси. Козацькі часи до року 1625. Том. 7. Київ: Наукова думка, 1995. 624 с.
- Karavayko D. V., Skoryy S. A., Priymak V. V. Selitrovareniye na Poltavshchine (v svete noveyshikh arkeologicheskikh raspokop na Bel'skom gorodishche). Poltava: Poltavsk'iy literator, 2008. 76 s. (In Russian)

Каравайко Д. В., Скорый С. А., Приймак В. В. Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище). Полтава: Полтавський літератор, 2008. 76 с.

Korotya O. V., Osadchyy Ye. M. Lokalizatsiia Bil's'koho perevozu za danymy arkhеolohichnykh doslidzhen' i dystantsijnoho zonduvannia. *Konsensus*. No. 4. Sumy: SumDPU, 2024. S. 37–53. (In Ukrainian)

Коротя О.В., Осадчий Є.М. Локалізація Більського перевозу за даними археологічних досліджень і дистанційного зондування. *Консенсус*. № 4. Суми: СумДПУ, 2024. С. 37–53.

Kulakovs'kyu P. Chernihovo-Siverschyna u skladi Rechi Pospolytoi (1618–1648). Kyiv: Tempora, 2006. 496 s. (In Ukrainian)

Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ: Темпора, 2006. 496 с.

Kulatova I. M. Arkheolohichni pam'iatky terytorii ta najblyzhehoi okruhy Bil's'koho horodyscha (za rozvidkamy 1994 r.). Bil's'ke horodysche v konteksti vyvchennia pam'iatok rann'oho zaliznoho viku Yevropy. Poltava: Arkheolohiia, 1996. S. 121–137. (In Ukrainian)

Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.). Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. Полтава: Археологія, 1996. С. 121–137.

Kulatova I. M. Znakhidky kozats'koi doby z Bil's'koho horodyscha. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozats'koi doby v Ukraini*. Vyp. 22. Ch. 1. Kyiv-Nikopol': TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2013. S. 91–93. (In Ukrainian)

Кулатова І. М. Знахідки козацької доби з Більського городища. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Вип. 22. Ч. 1. Київ-Нікополь: ЦП НАН України і УТОPIK, 2013. С. 91–93.

Osadchyy Ye. M., Korotya O. V. Pam'iatky selitrovarinnia Pivdennoi Siverschyny XVII st. Kharkiv: Majdan, 2018. 248 s. (In Ukrainian)

Осадчий Є. М., Коротя О. В. Пам'ятки селітроваріння Південної Сіверщини XVII ст. Харків: Майдан, 2018. 248 с.

Osadchyy Ye., Korotya O. Pro funktsional'ne pryznachennia Novoselyts'koho skarbu 1892 r. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozats'koi doby v Ukraini. Zbirnyk naukovykh statei*. Vyp. 28. Kyiv: TsP NAN Ukrainy, 2019. S. 40–41. (In Ukrainian)

Осадчий Є., Коротя О. Про функціональне призначення Новоселицького скарбу 1892 р. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових статей*. Вип. 28. Київ: ЦП НАН України, 2019. С. 40–41.

Osadchyy Ye. M., Korotyа O. V. Kozats'ki mistechka Pivnichnoho Skhodu Livoberezhnoi Ukrainy. Kharkiv: Ekspres-knyha, 2020. 428 s. (In Ukrainian)

Осадчий Є.М., Коротя О.В. Козацькі містечка Північного Сходу Лівобережної України. Харків: Експрес-книга, 2020. 428 с.

Osadchyy Ye. M., Korotyа O. V. Bil's'ke horodysche v konteksti sukhodoľnykh shliakhiv spoluchennia Dniprov's'koho lisostepovoho Livoberezhzhia za danymy XVII stolittia. *Materialy III Vseukrains'koi arkeologichnoi konferentsii «Putyv'l's'ki chytannia»*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, 2024. S. 49–54. (In Ukrainian)

Осадчий Є. М., Коротя О. В. Більське городище в контексті суходольних шляхів сполучення Дніпровського лісостепоного Лівобережжя за даними XVII століття. *Матеріали III Всеукраїнської археологічної конференції «Путивльські читання»*. Київ: ІА НАН України, 2024. С. 49–54.

Polska XVI wieku pod wzgledem geograficzno-statystycznym. Tom 10: Ziemie Ruskie. Ukraina. Kijow-Braclaw. Dzial 11-gl opisane przez A. Jablonovskiego. Zrodla dziejowe. T. XXI. Warszawa: Sklad glowny w Ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1894.

Shafonskij A. F. Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoe opisanie s kratkim geograficheskim i istoricheskim opisanіem Malya Rossii, iz chastej коеj оное namestnichestvo sostavleno, sochinjonnoe Dejstvitel'nyim Statskim Sovetnikom i Kavalerom Afanasіem Shafonskim, s chetyr'mja geograficheskimi kartami. Izdanie Sudienko M. I. Kiev: tip. Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira, 1851. 724 s. (In Russian)

Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено, сочинённое Действительным Статским Советником и Кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами. Издание Судненко М. И. Киев: тип. Императорского университета Св. Владимира, 1851. 724 с.

Shramko B. A. Bel's'koe gorodishhe skifskoj jepohi (gorod Gelon). Kyiv: Naukova dumka, 1987. 184 s. (In Russian)

Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). Київ: Наукова думка, 1987. 184 с.

Suprunenko O. B., Sherstyuk V. V., Puholovok Yu. O. Selitrovarnyts'kyj stan na Bil's'komu horodyschi. Kyiv: TsP NAN Ukrainy I UTOPIK, 2010. 96 s. (In Ukrainian)

Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О. Селітроварницький стан на Більському городищі. Київ: ЦП НАН України І УТОПІК, 2010. 96 с.

Tankov A. A. Istoricheskaja letopis' kurskogo dvorjanstva. Tom 1. Moskva: Pechatnik, 1913. 649 s. (In Russian)

Танков А. А. Историческая летопись курского дворянства. Том 1. Москва: Печатник, 1913. 649 с.

Zadnikov S. A., Shramko I. B., Korotya O. V. Onovlenyj plan roztashuvannia zol'nykiv u mezhakh Zakhidnoho ukriplennia Bil's'koho horodyscha. Fenomen Bil's'koho horodyscha–2022. Kyiv-Kotel'va: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2022. S. 81–115. (In Ukrainian)

Задніков С. А., Шрамко І. Б., Коротя О. В. Оновлений план розташування зольників у межах Західного укріплення Більського городища. Феномен Більського городища–2022. Київ-Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2022. С. 81–115.

Evgen Osadchij

Candidate of History, Research Fellow

Institute of Applied Physics, National Academy of Sciences of Ukraine

58 Petropavlivska St., 40000, Sumy, Ukraine

Senior Lecturer

Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko

87 Romenska St., 40002, Sumy, Ukraine

Email: osadchij.75@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9143-110X>

Oleksii Korotia

Master of History, Deputy Director of Scientific Excursion Activities

Historical and Cultural Reserve «Bilsk»

13 Pokrovska Str., vill. Kotelva, 38600, Poltava reg., Ukraine

PhD student

Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko

87 Romenska St., 40002, Sumy, Ukraine

Email: korotia.oleksii@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2919-8375>

THE WEST FORTIFICATION OF THE BILSK HILLFORT IN THE FIRST HALF OF THE 17th CENTURY

The Bilsk hillfort is a massive settlement site of the Left-Bank Dnipro forest-steppe. Its fortifications were built by a Scythian population; after the Scythians left the site,

it remained uninhabited for a long time. The fortifications covered a large area and for several centuries were home and refuge to small settlements of Slavic farmers, but they were never fully inhabited. In the late 16th century, saltpeter mining became widespread in the southeastern provinces of the Polish-Lithuanian Commonwealth. One of the hubs of saltpeter production in Left-Bank Ukraine was the town of Myrhorod, where the center of the so-called Saltpeter State was located. On the site of the West Fortification of the Bilsk hillfort, saltpeter mining began in the early 17th century. There were large barrows and earthworks in this sector with a high natural saltpeter content. Initially, temporary camps were established near the Bilsk hillfort, where workers lived during the warm season. Later, a small stationary settlement, possibly a colony of saltpeter workers, appeared there. In the 1630s and 1640s, the Bilsk hillfort came to the attention of the interstate commission to fix the border between the Kyiv Voivodeship and Putyvl District. Initially, it was proposed to divide the area of the hillfort in half, but later it was left as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth. In 1646, the middle reaches of the Vorskla River were occupied by the private army of Prince Jeremi Wiśniowiecki. At this time, the temporary settlement near the West Fortification was moved east, to the source of the small Bilsk Spring. Here it was transformed within a few years from a sloboda colony into an unfortified town that had its own self-government, and in 1648 became part of the Poltava Cossack Regiment.

Keywords: Bilsk hillfort, noninvasive research methods, saltpeter production, Wiśniowiecki princely family, 17th century.

Текст надійшов до редакції 11.03.2025.

The text was received by the editors 11.03.2025.

Текст затверджено до друку 10.05.2025.

The text is recommended for printing 10.05.2025.